



Yusuf XODJIYEV,
Guliston davlat universiteti doktoranti, PhD
E-mail:Yusuf.hojiyev@icloud.com

ToshDO‘TAU prof. v.b, f.f.d M.Xakimova taqrizi asosida

OR-NOMUS TUSHUNCHASINING LEKSIKOGRAFIK TALQINI VA BADIY IMKONIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek xalqi tabiatiga xos axloqiy fazilatlar, jumladan, or-nomus ifodasi leksikografik dalillar asosida talqin qilingan. Shuningdek, or-nomus leksemasi va uning sinonimlari xalq ma‘naviy mulkining ko‘zgusi o‘laroq badiiy matnning ifodaviyligi, jozibasini ham ta‘minlashga xizmat qilgan.

Kalit so‘zlar: or-nomus, ma‘naviy sifat, fe‘l-atvor, konseptual mohiyat, leksikografik talqin, etimologik mazmun-mohiyat, yaxlit sistema, konnotativ sema.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПОНЯТИЯ ЧЕСТЬ

Аннотация

В данной статье на основе лексикографических данных трактуются нравственные качества, свойственные природе узбекского народа, в том числе проявление чести. Также лексема чести и ее синонимы как зеркало духовного достояния народа служили обеспечению выразительности и очарования художественного текста.

Ключевые слова: честь, нравственные качества, характер, понятийная сущность, лексикографическая интерпретация, этимологическая содержательно-сущность, целостная система, коннотативная сема.

LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION AND ARTISTIC POSSIBILITIES OF THE CONCEPT OF HONOR

Annotation

In this article, the moral qualities of the Uzbek people, including the expression of honor, are interpreted on the basis of lexicographical evidence. Also, the lexeme of honor and its synonyms, as a mirror of the people's spiritual property, served to ensure the expressiveness and charm of the artistic text.

Key words: honor, moral quality, character, conceptual essence, lexicographic interpretation, etymological content-essence, integrated system, connotative scheme.

Kirish. Darhaqiqat, oila jamiyatning bosh bo‘g‘ini, asosi bo‘lib, o‘zbek xalqi madaniyati, mentalitetida, avvalo, oila xalqimizning azaliy qadriyatlarini, an‘analari hisoblanmish: halollik, or-nomus, mehr-oqibat, sadoqat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi insoniy fazilatlar evaziga barpo etiladi. Ayniqsa, o‘zbek oilalarining mustahkamligi, muqimligi va manguiligi ana shu ma‘naviy an‘analarga tayanganligi bilan bog‘liq bo‘lib, har qanday millatning o‘zligini or-nomus, shaxsning mohiyatini esa oriyat darajasi belgilaydi. Shu ma‘noda shaxsning ma‘naviy sifati bilan aloqador birliklar sirasida or, nomus, or-nomus hamda ularning barchasini birlashtiradigan oriyat so‘zlari ifodalaydigan konseptual mohiyat markaziy o‘rinni egallaydi.

Ma‘lumki, o‘zbek xalqi or-nomusli, diyonatli ekanligi bilan ajralib turadi. “O‘zbek xalqi tabiatiga xos bo‘lgan mehr-oqibat, muruvvat, andisha, or-nomus, sharm-u hayo, ibo, iffat kabi betakror fazilatlar, bag‘rikenglik, mehmondo‘stlik, oqko‘ngillik xususiyatlari ham xalqimiz fe‘l-atvorini ifoda etuvchi ajoyib xislatlardir” [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzuda zamonaviy o‘zbek tilshunosligi va jahon tilshunosligida aynan qilingan ishlar mavjud emas. Bu tanlangan mavzuning yangiligi, dolzarbligidan darak beradi. Biroq “or-nomus” tushunchasi va uning ma‘nodoshlari xalqimizning azaliy qadriyatlarini, til va tafakkur yaxlitligi o‘laroq yuzaga keladigan lingvomadaniy, kognitiv va leksikografik tadqiqotlar uchun asosiy manba bo‘la oladi. Shu ma‘noda, mazkur mavzuda Yevropa ilm-fanida Aristotel, Kvintilian, J.Lakoff [2], E.Kassirer, A.Richards singari faylasuf va tilshunolar, rus tilshunosligida V.N.Vinogradov, N.D.Arutyunova [3], V.N.Teliya [4], A.Chudinov, G.N.Sklyarevskaya [5], V.P.Moskvin [6], V.V.Krasnits, J.V.Krasnobayeva-Chyornaya [7], V.M.Savitskiy, X.Sargach [8] singari taniqli olimlar tomonidan o‘rganilgan ishlardan foydalansak, maqsadga muvofiq bo‘lardi.

Or-nomus konsepti insonga xos axloqiy, zaruriy fazilatlar sirasiga kirishini hisobga oladigan bo‘lsak, bunda o‘zbek tilshunosligida antropotsentrik aspektda o‘rganishga doir Sh.Rahmatullayev, M.Mirtojiyev [9], M.Mukarramov, R.Qo‘ng‘urov [10], B.Umurqulov [11], N.Mahmudov, D.Xudayberganova [12], Sh.Maxmaraimova [13] singari olimlar, A.Yuldashv, F.Usmonov, N.O‘Kobilov [14], U.E.Xolnazarov [15] kabi tilshunolar tomonidan amalga oshirilgan izlanishlarga murojaat qilishimiz mumkin.

Ma‘lumki, nomus so‘zi birinchi ma‘nosida or so‘zi bilan sinonimik munosabatga kirishadi: Or 1 O‘ziga nomunosib yoki ep ko‘rilmagan ishdan, narsadan xijolat tortish, uyulish tuyg‘usi; uyat, nomus. 2 Obro‘, faxr.

Sh.Rahmatullayev ham ushbu so‘zlar etimologiyasi haqida fikr yuritganda, ular orasidagi o‘zbek tilidagi farqlarga e‘tiborni ko‘p qaratmaydi. Bizning nazarimizda, ma‘nodoshlik lug‘atlarida sinonimik qatordagi so‘zlarning konnotativ sema asosidagi farqlanishiga darajalanish tamoyili asosida yondashish va so‘zlarning ushbu qatordagi o‘rnidan kelib chiqqan holda nisbiylik tamoyili asosida izohlar berilsa, maqsadga muvofiq bo‘lar, har bir so‘zning mohiyati to‘laqonli ochilar edi.

Demak, nomus (or-nomus), or, oriyat, vijdon, diyonat so‘zlari o‘zaro uyadosh bo‘lib, ular sirasida nomus, or-nomus, or, oriyat so‘zlari o‘zaro sinonimik munosabatdadir. Vijdon, oriyat (nomus, or-nomus, or) va diyonat so‘zlarini o‘zaro sinonim deiysh ham, izohlarda ishora qilish usulidan foydalanish ham maqsadga muvofiq emas. Vijdon leksemasi ko‘p qo‘llanuvchanligi va boshqa tillarda o‘zining erkin muqobiliga egaligi, diyonat so‘zi boshqalar uchun isloimiy e‘tiqodli xalqlardagi realiya ekanligi bilan xarakterlanadi, oriyat esa “ichki men” semalari bilan o‘zaro farqlanadi. O‘zbek tilida nomus birligi oriyat, or-nomus, or so‘zlaridan gender belgiga egaligi bilan ajralib turadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbek tilshunosligida bu masalani yoritishda leksikografik, tahliliy, tavsifiy, tasnifiy va konseptual usullar alohida muhimlik kasb etadi. Or-nomus ifodasi esa ma‘noni kuchaytirish maqsadida ma‘nodosh birliklarning juftlashishidan hosil qilingan. Bu birliklar nutqda “Nomus” konseptini voqelantiradi.

“Nomus” konseptining mohiyati quyidagi freymlardan sintezlanadi:

nomus – kishining o‘z obro‘sini saqlash tuyg‘usi;

nomus – uyat hissi;

nomus – qizning bokiralik holati.

Sh.Rahmatullayev tomonidan tartib berilgan etimologik lug‘atda diyonat so‘zi berilgan. Olim bu haqda shunday yozadi: “... Bu so‘z dana fe‘lining “ilohiy kuchga sig‘indi” ma‘nosidan yasalgan ot bo‘lib, “diniy e‘tiqod” ma‘nosini anglatadi. O‘TILda bu so‘z ma‘nosining (I, 233) “vijdon, vijdonlilik, insof” tarzida izohlangani

to'g'ri emas, bunday izohlar O'TILga "Tadjiksko-russkiy slovar" (TjRS, 129) dan ko'chib o'tgan. O'zbek tilida diyonat so'zidan diyonatli, diyonatsiz sifatleri yasalgan" [16]. Buning sababi, bizningcha, ushbu lug'atlar yaratilgan davrdagi mafkuraviy muhit va sharoit bilan bog'liq bo'lsa kerak. Zero, bu so'z 2 tomlil "O'zbek tilining izohli lug'ati"da xuddi shunday izohlangan [17], 5 jildli lug'atga ham shunday o'tgan va illyustrativ misollar bilan boyitilgan.

Sh.Rahmatullayevning fikrlariga qo'shimcha ravishda aytish mumkinki, "Узбекско-русский словарь" da bu so'z ikki ma'noli leksema sifatida izohlangan va birinchi ma'nosi "честность, добросовестность, совесть, честь" bo'lsa, ikkinchi ma'nosi "религиозность, набожность, благосердие" deb berilgan [18]. Nazarimizda, ushbu izoh har holda ijtimoiy lisoniy ong'dagi holatni to'g'ri aks ettirgan. Zero, o'zbek lisoniy jamiyati dunyoviy davlat bo'lganligi sababli keng qo'llanishdagi diyonat so'zining birinchi ma'nosi asosiy ekanligi shubhali emas. Shunga ko'ra, diyonat so'zi birinchi ma'nosida vijdon, ikkinchi ma'nosida e'tiqod so'zlari bilan ma'nodoshlik munosabatida bo'ladi. Izohni esa "e'tiqodiy vijdon" (1) va "diniy e'tiqod" (1) deb berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Diyonat so'ziga "vijdon, vijdonlilik, insof" izoh bo'la olmaydi. Buning sabablari:

So'z	Ma'nolar izohi	Ishora qilingan sinonimi
Vijdon	Kishining o'z xatti-harakati, qilmishi, yurish-turishi uchun odamlar, jamoatchilik oldidagi mas'uliyat hissi	diyonat, insof
Diyonat	Vijdon, vijdonlilik, insof	vijdon, vijdonlilik, insof
	Diniy qonun-qoidalarga qattiq rioya etish	dindorlik, taqvodorlik
Oriyat	Or-nomus; izzati nafs	or-nomus, izzati nafs
	Uyat, sharm, or	uyat, sharm, or
Nomus	Kishining o'z obro'sini ulug'lash va ardoqlash his-tuyg'usi	oriyat, diyonat, vijdon
	Xijolat tortish his-tuyg'usi	uyat-andisha, sharm, hayo, or
	Qizning pokligi	bokiralik, iffat, qizlik

Berilgan so'zlarni lug'atdagi izohi asosida quyidagicha tasniflash mumkin:

to'la izohlangan so'zlar: vijdon, nomus;
qisman izohlangan so'zlar: diyonat (2);
izohlanmay, sinonimlariga tenglashtirilgan so'zlar: oriyat, diyonat (1);

sinonimlariga qisman tenglashtirilgan so'zlar: diyonat; izohdan so'ng sinonimlariga ishora qilingan so'zlar: vijdon (diyonat, insof), diyonat (vijdon, vijdonlilik, insof), oriyat (or-nomus, izzati nafs, uyat, sharm, or), nomus (oriyat, diyonat, vijdon; uyat-andisha, sharm, hayo, or; bokiralik, iffat, qizlik).

Dashtab so'zlarning etimologik xususiyatlarini o'rganamiz:
nomus – arabcha: "qonun; vijdon, diyonat; obro'-e'tibor; iffat, bokiralik" (yun. nomos — qonun);
or – arabcha: uyat, sharmandalik, nomus; uyalish;

oriyat – arabcha: birovdan vaqtincha olingan narsa; qarzga berilgan buyum;

diyonat – arabcha: din, e'tiqod; diniy ta'limot, ishonish;
vijdon – arabcha: ehtiros, his-tuyg'u; insof, diyonat.

Demak, arab tilida vijdon so'zi insof, diyonat so'zlari bilan, or so'zi uyat so'zi bilan, nomus so'zi qonun; vijdon, diyonat; obro'-e'tibor; iffat, bokiralik so'zlari bilan etimologik jihatdan sinonimik munosabatda bo'ladi [20]. Bunda faqat diyonat va oriyat so'zlari etimologik jihatdan ulardan tubdan farq qilib turadi.

"O'zbek tilining sinonimlari izohli lug'ati"da yuqoridagi so'zlarning izohini kuzatganimizda quyidagi holatga duch keldik:

Nomus so'zi berilmagani holda nomusli so'zi hayoli, oriyatli, andishali, iboli (149) so'zlari bilan, uyat so'zi nomus, sharm, hayo, or, oriyat, andisha, ibo, isnod so'zlari bilan (206), vijdon so'zi nomus (77) so'zi bilan sinonimik qatorda berilgan. E'tiborli jihati shundaki, lug'atda sinonimik qatordagi barcha so'zlarga bitta umumiy izoh berilgan va ularning o'zaro farqlariga qisman va ko'p hollarda yuzaki to'xtalangan. Masalan:

"UYAT, NOMUS, SHARM, HAYO, OR, ORIYAT, ANDISHA, IBO, ISNOD Izza hissi, xijolatlik, uyalish hissi. Uyat kengroq tushunchaga ega. Sharm, or, hayo so'zlari yakka holda ham qo'llanadi. Sharm, hayo so'zlari ko'pincha juft so'z holda (sharm-

birinchidan, izohda so'zning sinonimiga ishora qilish uning mohiyatini ochib bera olmaydi. Zero, mohiyatdagi bir xillik bittasining ortiqchaligini ko'rsatadi. Mohiyatlar esa bir xil bo'lishi mumkin emas;

ikkinchidan, ko'rib o'tilganidek, izohda diyonat va vijdon so'zlarini tenglashtirishda subyektivlik ustuvorlik qilgan.

Tahlil va natijalar. Xalqning o'zligini ifodalovchi or, nomus, andisha, ehtiros, vatanparvarlik, jasorat, poklik va muhabbat, halollik va nafsoniyat, g'urur va iroda kabi milliy-mental xususiyatlari, milliy xarakterlari xalq ma'naviy mulkining ko'zguvidir. Nazarimizda, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da berilganidek, birinchi freymdagi mohiyat oriyat, diyonat, vijdon so'zlari bilan to'la muvofiq kelmaydi. Bunga leksikografik dalillar asosida amin bo'lish mumkin. Qiyoslaymiz:

Oriyat 1 Or-nomus; izzati nafs 2 Uyat, sharm, or [19].

Vijdon Kishining o'z xatti-harakati, qilmishi, yurish-turishi uchun odamlar, jamoatchilik oldidagi mas'uliyat hissi, insoniylikning asosiy belgilaridan biri; diyonat, insof [19].

Diyonat 1 Vijdon, vijdonlilik, insof. 2 Diniy qonun-qoidalarga qattiq rioya etish; dindorlik, taqvodorlik.

So'zlarning o'xshash va farqli tomonlarini aniq va to'la tasavvur qilish uchun ularni jadvalda kuzatamiz:

hayo) qo'llanadi. Or so'zi ham ko'pincha nomus so'zi bilan juft so'z holda (or-nomus) qo'llanadi. Shuningdek, or so'zi ko'pincha qilmog, kelmog so'zlari bilan birga qo'llanadi. Ibo kam qo'llanadi. Andisha bu ma'nodada kam qo'llanadi" [21, 205]. Bizningcha, isnod so'ziga ushbu qatordan o'rin berilishi to'g'ri emas. Zero, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da unga shunday izoh keltiriladi:

Isnod [a. – tayanch, tirgak; dalil; manba; nisbat berish, taalluqli qilish] Uyatga yoki ta'naga qoldiradigan, nomiga dog' tushiradigan ish; shunday ishdan bo'ladigan (keladigan) uyatli holat. Ha, bu isnodning bir chekkasi o'qituvchilarga ham tegadi, butun maktabga tegadi! (H.Nazir, So'nmas chaqmoqlar). Mastonbibining kelini bu yil ham planini bajarolmabdi, degan isnodni ko'tarolasanmi? (S.Ahmad, Qardron dalalar).

Isnod keltirmoq yoki isnodga qoldirmoq.

Uyat, nomus, ta'naga qoldirmoq, nomiga dog' tushirmoq [22].

Ko'rinadiki, isnod uyat emas, balki uyatni keltirib chiqaradigan, uyatga sabab bo'ladigan ish. Yana aytish mumkinki, nomusga tegadigan, sharm qilish lozim bo'lgan, hayo yo'l qo'ymaydigan, kishi or qiladigan, oriyat yo'l bermaydigan, andisha, ibo to'siq bo'ladigan ish, amal isnod so'zi bilan ifodalanadi. Qisqasi, nomus (sharm, hayo, or, oriyat, andisha, ibo) yo'q holat isnodli holatni keltirib chiqaradi. Bu dalillar esa ushbu sinonimik qatarga uni kiritish ma'qul emasligini ko'rsatadi.

E'tibor qilinsa, bu so'zlar orasidagi farq qo'llanishning zohiriy tomonlari (juft yoki yakka, kam yoki ko'p) bilan cheklangan. Ma'nodagi farqlarga ahamiyat berilmagan.

Xulosa. Kuzatishlarimizdan ma'lum bo'ladiki, ushbu tizimga kirgan so'zlarning ma'no mohiyati talqinida sinonimlariga ishora qilish ustuvorlik qiladi. Bu esa tavnologik izoh bo'lib, so'zlarning asl mohiyati ochilmay qolishiga olib kelgan. Nazarimizda, ushbu so'zlarni yaxlit sistema tarkibida qarab, tizimiy munosabatlarini ochish, etimologik mazmun-mohiyati va qo'llanish xususiyatlarini o'rganish asosida tegishli leksikografik to'xtamlarga kelish zarur. Bu "shaxs ma'naviy sifatleri" umumiy semali mazkur leksemalarning konseptual xususiyatlarini diskursiv o'rganish, tahlil qilish uchun zamin bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбек табиати. Ойна, 2023. 21.12. <https://oyina.uz/kiril/teahause/2667>
2. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып X. – М.: Прогресс, 1981. – С. 350-368
3. Н. Д. Арутюновой; Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. — М.: Прогресс, 1990. — 512 с.
4. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М. 1986.
5. Склярская Г.Н. Метафора в системе языка. – СПб. : Наука, 1993.
6. Москвин В. П. Стилистика русского языка. Теоретический курс / В. П. Москвин. – Изд. 4-е, перераб. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 2006.

7. Красных В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговор) // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М. МАКС Пресс, 2001. – С. 644.
8. Савицкий В.М. Лингвокультурные коды: к обоснованию понятия // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. – №2. – С. 57.
9. Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи//Ўзбек тили ва адабиёти. – 1973.4-сон. – Б. 34-37.
10. Қўнгулов Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Тошкент: Фан, 1978.
11. Умуркулов Б. Ўзбек бадий насрининг лингво-услубий шаклланиш асослари. Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Тошкент, 2020. – Б. 271.
12. Худайберганава Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентриқ талқини: Докторлик дисс. автореферати. – Тошкент, 2015. – Б.13.
13. Махмараимова Ш. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентриқ тадқиқи: Филол. фанлари док-ри дисс... – Самарқанд, 2020.
14. Кобилов Н. Тоғай Мурад қиссаларининг лингвопрагматик хусусиятлари. Филол. фанлари бўйича фалсафа док-ри дисс.. – Самарқанд, 2022. – Б. 141.
15. Xolnazarov U. Nasriy nuutqda metaforalarning lingvokognitiv, lingvomadaniy xususiyatlari (Tog'ay Murod qissalari misolida). Filol. fanlari bo'yicha falsafa dok-ri diss.. – Termiz, 2023. – B. 145.
16. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II. Араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар. – Тошкент: Университет, 2003. – Б. 107-108.
17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 1-том. – Тошкент: Издателства «Русская язык», –1981. – Б.223.
18. Узбекско-русский словарь. - Тошкент: ЎзСЭ Бош редакцияси, 1988. – Б.120.
19. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 1-жилд. – Б.542.
20. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II. Араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар. – Тошкент: Университет, 2003.
21. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: – Б. 205.
22. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, – 2008. – Б.336.